

DOI: [HTTPS://DOI.ORG/10.37075/AIR.2022.04.03](https://doi.org/10.37075/AIR.2022.04.03)

БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ ФИСКАЛНИТЕ РЕФОРМИ
НА СЕПТИМИЙ СЕВЕР

NOTES ON THE FISCAL REFORMS
OF SEPTIMIUS SEVERUS

Люба Радулова¹

SUMMARY

The paper analyses the fiscal reforms of Septimius Severus, concentrating on the various problems existing at the moment of his accession to the throne, as well as on the mechanisms applied by the emperor in his attempt to solve these problems. This purpose is achieved by investigating the dynamics of the financial crisis in the end of the II century AD, the institutional reforms resulting in centralization of the power in the figure of the princeps, and the constitutions of the emperor and his private *patrimonium* as a central factor in the fiscal sphere. In this context the fiscal reforms of Septimius Severus are examined through the lens of their expected impact on these problems and the adjustments they would introduce in the preceding practices.

KEY WORDS

Crisis; Septimius Severus; Fiscus; Reforms; Taxation

¹ Гл.ас. д-р Люба Радулова, Катедра Класическа филология, СУ „Св. Климент Охридски“, e-mail: lradulova@uni-sofia.bg (Ch. Assist. Prof. Dr. Lyuba Radulova, Department of Classical Philology, SU „St. Kliment Ohridski“, e-mail: lradulova@uni-sofia.bg).

Периодът на границата между II и III в. сл.Хр., характеризирани от управлението на династията на Северите между 193 и 235 г. сл.Хр. е изключително динамичен от гледна точка на множеството реформи в сферите на публичното право, държавната администрация и фискалната политика. Настоящата работа има за цел да се съсредоточи върху фискалните реформи на Септимий Север, като проследи какви икономически и социални проблеми са налице към момента на предприемане на тези реформи и по какъв начин се очаква промените в административната и данъчната сфера да противодействат на тези проблеми.

1. КРИЗАТА В КРАЯ НА II В. СЛ.ХР.

В изследването си, посветено на икономическата криза в Рим през II в. сл. Хр. Ло Кашо² описва задълбочено твърде деликатното равновесие между нуждата от средства за издръжка на армията, тежкото данъчно бреме, което притиска земеделските производители, върху чийто труд се крепят публичните финанси, и необходимостта да не се накърняват интересите на местните елити, които притежават голяма част от обработваемата земя. Всяка рязка промяна в един от тези три аспекта, например при увеличаване на разходите за армията или намаляване на приходите от земеделската продукция, застрашава равновесието и може да доведе до срив в системата на публичните финанси.

Такъв срив се случва през 60-те години на II в. сл.Хр. През 160 г. сл.Хр. племената на квадите и маркоманите нападат провинция Панония, като се възползват от факта, че основната част от римската армия е заета във войната с партите³. Това нашествие води до необходимостта от увеличаване на състава на войската и засилване на охраната по дунавския лимес, което повишава разходите за военно дело.

В същия период обаче се наблюдава и спад на приходите в хазната. Той е обусловен както от военната заплаха, която усложнява търговския оборот и прави по-трудно събирането на данъците, така и от спад в производството. Изворите посочват ясно, че основната причина за него е

² E. Lo Cascio, *Fra equilibrio e crisi, Storia di Roma. 2. 2. L'impero mediterraneo. I principi e il mondo*. Torino, Einaudi, 1991, pp. 701 – 703.

³ *Hist. Aug. M. Aurl. 12-14; Dio Cass. 72 – 73.*

рязкото намаляване на работоспособното население, причинено от чумната епидемия⁴. Епидемията продължава цели две десетилетия⁵, през които смъртността е изключително завишена. В резултат на това настъпват не само преки щети за хазната, доколкото рязко намалява броят на данъкоплатците, но и косвени, защото оцелелите нямат възможност да поддържат пълния обем на производството. Отключва се порочен кръг на постоянно намаляване на производството и на търговията, а следователно и на публичните приходи.

При така описаното положение обаче властта не посмява да облекчи данъчната тежест, засягаща все по-малкия брой дребни и средни земеделци, и да я прехвърли върху местните елити, защото те играят важната роля на посредници между Рим и местните жители при контрола върху провинциите и върху събираемостта на данъците. Вместо това се пристъпва към целенасочено обезценяване на парите посредством намаляване на съдържанието на чист ценен метал в тях.⁶ То отключва процес на повишаване на цените, продължил до края на II век сл.Хр.

На фона на вече разразилата се икономическа криза, след насилствената смърт на император Комод избухва и гражданска война. Именно 193 г. сл. Хр. е известна като „годината на петимата императори“, тъй като към трона предявяват претенции Пертинакс, Дидий Юлиан, Песцений Нигер, Клодий Албин и Септимий Север. Всички те разполагат със предани лично на тях легиони, което води до разединение в армията и серия въоръжени сблъсъци между отделните групи. През април 193 г. сл.Хр., след смъртта на останалите претенденти, на трона се възкачва Септимий Север.

2. ЦЕНТРАЛИЗАЦИЯТА НА ВЛАСТТА

Историческата наука обичайно дефинира периода на управление на императорите от Хадриан до Александър Север (117 – 235 г. сл.Хр.) като „втори принципат“⁷. От институционална гледна точка този период се

⁴ *Dio Cass.* LXXIII.14; *Herod.* I.12. Lo Cascio (1991), pp. 707 – 717.

⁵ Първите свидетелства са от 60-те години (*Luc. Hist. Conscr.* 15; *Ael. Ar. Orat.* 33.6, 48.38, 50.9; *Hist. Aug. L. Ver.* 8.1-2; *Dio Cass.* 71.2.4), а епидемията още е налице през 189 г. сл.Хр. (*Dio Cass.* 73.14).

⁶ Lo Cascio (1991), pp. 717 – 721.

⁷ N. Palazzolo, *Potere imperiale ed organi giurisdizionali nel 2. secolo d.C. L'efficacia processuale dei rescritti imperiali da Adriano ai Severi.* Milano, Giuffrè, 1974; M. V.

характеризира с постепенното отслабване и, накрая, отпадане на законодателните функции на народните събрания, както и с превръщането на Сената от централен орган на управлението в регистратор на едноличната воля на императора. Принцепсът, от друга страна, разширява все повече правомощията си и се превръща⁸ в абсолютен владетел, разположен над закона. Тази централизация на властта и съсредоточаването ѝ във фигурата на императора налагат преразглеждане на останалите институционални равновесия, както и изработването на нови механизми за нейната аргументация⁹.

Спрямо тези общи характеристики на периода възкачването на династията на Северите през 193 г. сл.Хр. попада в момент, в който преходът към абсолютна и централизирана около императора власт вече до голяма степен е трайна тенденция. Така пред Септимий Север стои задачата да утвърди своята династия като свързана с трона и да установи контрол върху държавния апарат. За тази цел е необходимо да се вземат мерки на първо място за формалното обосноваване на властта му.

Необходимостта от установяване на формален континуитет с предходната императорска династия е свързана именно с проблема за централизацията на властта около фигурата на владетеля. Към този момент процесът на преход към абсолютна власт не е свързан с формулирането на изрично дефинирани правомощия, специфични за поста на императора, а все още се поддържа Августовата фикция за принцепса като съвместител на няколко републикански магистратури¹⁰.

Така единственият вариант за легитимиране на Септимий Север е той да се включи в идеологическия модел на династичния континуитет, като се самообявява за *Marci filius*, син и наследник на Марк Аврелий¹¹.

Giangriego Pessi, *Situazione economico-sociale e politica finanziaria sotto i Severi*. Napoli, Edizioni Scientifiche Italiane, 1988, pp. 11 – 18.

⁸ Относно принципа *princeps legibus solutus* (D. 1.3.31, Ulp. l. 13 ad leg. Iuliam et Papiam), вж.: V. Arangio Ruiz, *Storia del diritto romano*. Napoli, Jovene, 1957, p. 241; J. Gaudemet, *J. Institutions de l'Antiquité*. Paris, Gaudemet, 1967, p. 588; за по-подробна библиография по въпроса, вж: Giangriego Pessi (1988), p. 13.

⁹ Giangriego Pessi (1988), p. 18.

¹⁰ E. Lo Cascio, *The Age of the Severans*. Bowman, A., and Cameron, A., and Garnsey, P. (ed.). *The Cambridge ancient history. The Crisis of Empire AD 193-337. The Cambridge Ancient History. V. 12*. Cambridge, CUP, 2005, pp. 137 – 156.

¹¹ SHA, Vita Sev. 10.3; Giangriego Pessi (1988), p. 19 – 20; A. R. Birley, *Septimius Severus: The African Emperor. 2nd ed.* London, Routledge, 1999, pp. 116 – 117; B. Campbell. *The Severan Dynasty*. Bowman, A., and Cameron, A., and Garnsey, P. (ed.). *The Cambridge ancient history. The Crisis of Empire AD 193-337. The Cambridge Ancient History. V. 12*. Cambridge, CUP, 2005, pp. 1 – 28.

Около 196 г. сл.Хр. той преименува сина си, по-късно известен като Каракала, с името Марк Аврелий Антонин и му дава титлата *Caesar*, а на следващата година го посочва за *imperator designatus*¹². Целта е да се обяви реставрацията на утвърдената и консолидирана императорска власт от времето на осиновените императори и особено на династията на Антонините. Именно по силата на присвоената си формална принадлежност към тази династия Септимий Север поема ролята на единствен законодател и носител на абсолютна власт¹³. Наред с това утвърждаването на династичната принадлежност на Северите към рода на Антонините има значение и за подсилването на патронско-клиентската връзка между императора и войската¹⁴. Накрая, от по-практична гледна точка, актът на формалното осиновяване дава на Септимий Север и правото да сложи ръка върху обширното императорско имущество¹⁵.

Наред с формалното обосноваване на правото върху трона, укрепването на новата династия предполага и създаването на нови механизми за управление.

Продължава тенденцията към намаляване на функциите на законодателните събрания, а старите форми на *lex* и *senatus consultum* са изместени от жанра на императорските конституции, израз на волята на императора като върховен носител на законодателната инициатива¹⁶. Премахва се и *ius respondendi*, а работата по тълкуването на нормите и даването на решения на сложни казуси се прехвърля към принцепса и неговия съвет от юристи (Улпиан, Папиниан, Паул) и се облича във формата на рескриптите. Ограничава се независимата юрисдикция и на провинциалния управител.

Сенатът се превръща в орган за регистриране на волята на принцепса, а на негово място се оформя сложен бюрократичен апарат, изграден от императорски служители от конническото съсловие, които са на пряко подчинение на принцепса¹⁷. В Рим част от задачите на сената се прехвърлят върху преторианския префект, градския префект и *consilium principis*¹⁸. *Consilium principis*, който още при Хадриан изпълнява важни

¹² Giangriego Pessi (1988), p. 21; D. Kienast, *Römische Kaisertabelle: Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*. Darmstadt, WBG, 2004, S. 162; A. Cooley, A. *The Cambridge Manual of Latin Epigraphy*. Cambridge, CUP, 2012, pp. 495 – 496.

¹³ Giangriego Pessi (1988), p. 22.

¹⁴ Lo Cascio (2005), p. 137.

¹⁵ Lo Cascio (2005), p. 137.

¹⁶ Giangriego Pessi (1988), pp. 22 – 28; Lo Cascio (2005), pp. 147 – 148.

¹⁷ Giangriego Pessi (1988), pp. 22 – 28; Lo Cascio (2005), pp. 142 – 150.

¹⁸ Giangriego Pessi (1988), p. 29. Lo Cascio (2005), p. 143.

функции в законодателната, правосъдната и административната сфера, при Септимий Север се превръща в най-важния държавен орган, като на практика поема основните традиционни функции на сената. С помощта на този съвет императорът започва да контролира все по-пряко детайлите на управлението¹⁹.

В провинциите правомощията на провинциалните управители от сенаторски произход се ограничават, като се назначават прокуратори²⁰, които да отговарят за финансите, като се подчиняват директно на императора и не зависят от провинциалния управител. Забелязва се как правомощията на тези служители тръгват от чисто фискалната сфера, но се разширяват и към правораздаването, като постепенно изместват провинциалните управители. Тази тенденция е в хармония с желанието на Септимий Север да отслаби сенаторското съсловие, от средите на което се излъчват провинциалните управители за сметка на конническото, от което произлизат прокураторите, както и с желанието за баланс между абсолютистките и демократичните тенденции.

Отново в сферата на провинциалната администрация се забелязват серия мерки, с които се отменят извънредните режими, отпуснати на различни местни общности. Показателни в това отношение са реформите в Египет²¹, който още от времето на Август е запазил старата си административна система, наследена от Птолемиите. През 199 г. Септимий Север слага край на специфичния административен режим в Египет и уеднаквява организацията на градските центрове и прилежащите им територии с тези в западните провинции. Целта е конструирането на единен ред, подчинен на автократична власт, при който контактът между империята и поданика е пряк, а местните общности служат вече не за посредник, а за подкрепа на административния апарат.

3. RES PRIVATA - ИМПЕРАТОРЪТ КАТО ИКОНОМИЧЕСКИ ФАКТОР

След края на гражданската война Септимий Север конфискува имуществото на победените претенденти Песцений Нигер и Клодий Албин и на по-изтъкнатите им привърженици²². Тази мярка има за цел, освен наказанието на противниците и превенцията на нови военни действия,

¹⁹ Giangriego Pessi (1988), p. 22 – 28.

²⁰ Lo Cascio (2005), pp. 148 – 150.

²¹ Giangriego Pessi (1988), pp. 59 – 61.

²² Campbell (2005), p. 6.

попълването на изпразнената държавна хазна. Практиката на конфискациите продължава и по-нататък през управлението на Септимий Север, като през 205 г. сл.Хр. бива одържавено и огромното имущество на преторианския префект Плавциан²³. Така в хазната се вливат нови средства, които поне донякъде успяват да балансират дефицита, оформил се след управлението на Марк Аврелий и особено по време на гражданските войни²⁴.

За администрирането на новите постъпления е необходим нов служител, така че се създава длъжността на *procurator bona damnatorum*²⁵. Наред с тази реформа се предприема реорганизиране на частната хазна на императора, начело на която се поставя *procurator privatarum rerum*²⁶. Реорганизацията изглежда се състои основно в прехвърлянето на част от конфискуваното имущество към частната императорска хазна²⁷.

Постепенно императорската *res privata* придобива все по-голямо значение от икономическа гледна точка²⁸. Независимо от факта, че според юристите тя наподобява частното имущество на обикновения гражданин, важноста ѝ за публичната сфера е свързана с факта, че още от началото на Принципата от императорите се очаква да използват частното си имущество за публични цели. Императорите след Октавиан Август постепенно натрупват все по-големи частни богатства, които се превръщат в основен фактор за публичните финанси. Тази промяна на баланса води до превръщането на императора във все по-важен и пряк участник в икономическите процеси.

Така при Северите сферата на действие на императорската хазна се разширява до степен, че почти измества *aerarium populi Romani*²⁹. За постигането на това разширяване помагат юристите, които имат доминираща роля в *consilium principis* и се заемат да пригодят остарелите

²³ *Dio Cass.* 57. 2-5; *Herod.* 3.12.1-12; Birley (1999), pp. 161 – 162; Lo Cascio (2005), p. 150.

²⁴ Lo Cascio (1991), p. 701 – 731.

²⁵ H.-G. Pflaum, *Abrégé des procurateurs équestres*. Paris, De Boccard, 1974; Lo Cascio (2005), p. 150.

²⁶ По темата за етапите на обособяването на частна императорска хазна вж. обобщението и богатите библиографски препратки у Lo Cascio (2005), p. 151.

²⁷ E. Lo Cascio. *Il 'princeps' e il suo impero: Studi di storia amministrativa e finanziaria romana*. Bari, Edipuglia, 2000, pp. 97 – 149.

²⁸ Lo Cascio (2005), p. 151.

²⁹ Lo Cascio (2000), pp. 97 – 149.

правни форми към актуалната действителност. В този период се появяват съчиненията *De iure fisci* на Калистрат, *Fragmenta de iure fisci* на Паул и *Liber singularis de delatoribus* на Марциан.

4. ФИСКАЛНИТЕ РЕФОРМИ

На фона на така очертаните феномени фискалните реформи на Септимий Север са плод именно на необходимостта от възстановяване на икономическото и социалното равновесие, осигуряването на приходи, решаването на проблема със снабдяването на войската, облекчаването и преразпределянето на данъчната тежест и ясното дефиниране на правомощията на служителите на фиска.

За постигането на тези цели Септимий Север предприема два типа мерки. С непосредствен ефект са някои реформи в данъчната система, вследствие на които се увеличава обемът на събраните данъци. По-дългосрочни са редица промени в административната и социална структура, които имат за цел да увеличат броя на данъкоплатците и тяхната платежоспособност.

В сферата на реформите с бърз ефект Септимий Север действа в две посоки – увеличаване и преразпределяне на данъчната тежест и увеличаване на събираемостта. За да успокои напрежението сред войската, той увеличава заплащането на войниците³⁰, като превръща в постоянен налог *annona militaris*, събиран до този момент само в извънредни случаи. Наред с това рязко се увеличава размерът на изискваните *aurum coronarium*³¹, първоначално доброволни дарове, предлагани на императора от покорените народи, които постепенно се превръщат във форма на данък. Все по-тежки и принудителни стават евергетичните актове, които престават да бъдат форма на индивидуален дар за общността и се обвързват с имущественото състояние на лицата, като започват да функционират като подобие на пряк данък³².

³⁰ R. Develin, *The Army Pay Rises under Severus and Caracalla, and the Question of Annona militaris*. *Latomus* 30, 3, 1971, pp. 687 – 695; Giangriego Pessi (1988), p. 42.

³¹ Lo Cascio (2000), pp. 97 – 149.

³² Giangriego Pessi (1988), p. 44. Юристите от тази епоха коментират находчивите изобретения на заможните граждани, чрез които се опитват да се освободят от необходимостта да финансират някой привидно доброволен евергетичен акт (*D. 3.2.2.2 Ulp. l. 6 ad ed.*; *D. 50.1.38.4 Papir. l. 2 de const.*; *D. 50.2.11 Call. l. 1 de cogn.*; *D. 50.6.1 Ulp. l. 3 opin. D. 50.6.2 Ulp. l. 4 de off. proc. D. 50.6.3 Ulp. l. 4 de off. proc. D. 50.6.4 Ulp. l. 4 de off. proc. D. 50.6.5 Mod. l. 6 regul. D. 50.6.6 Call. l. 1 de cogn.*). Относно прехода към кодифициране на евергетичните актове Giangriego Pessi (1988), pp. 46 – 59, особено 49.

Във връзка с преразпределянето на данъчната тежест се наблюдават серия преразглеждания на данъчните имунитети, отпускани под формата на специална привилегия на отделни провинциални общности³³. Отмяната и ограничаването на тези привилегии е свързана и със стремеж към уеднаквяване на административния статус на жителите на империята и на общностите в нея. Този стремеж ще постигне кулминацията си в *Constitutio Antoniniana*, чрез която Каракала отпуска през 212 г. сл.Хр. римско гражданство на всички жители на империята.

В интерес на увеличаването на събираемостта на данъците, от друга страна, се разширява обхватът на реформите, въведени при Марк Аврелий³⁴. До този момент се практикува системата на откупуването на правото да се събират данъци от частни предприемачи, които предварително внасят определена сума в хазната и в замяна задържат за себе си събраните данъци. Тази система, която дава твърде голямо финансово, социално и политическо влияние на въпросните частни предприемачи и в рамките на която има голям риск от ощетяване на обикновения данъкоплатец, постепенно се замества от въвеждането на държавна данъчна администрация. Тя до голяма степен запазва структурите, изградени от частните предприемачи, но ги поставя под контрола на назначен от държавата *procurator*. Така едновременно се премахват посредниците и тяхната печалба и се отслабват социално-икономическите позиции на местните елити³⁵.

Що се отнася до дългосрочните реформи, Септимий Север се насочва към изграждането на стабилна класа от финансово обезпечени ветерани³⁶. За целта, както бе казано, се увеличава заплащането на войниците и им се отпускат специални данъчни имунитети³⁷. Често след оттеглянето от военна служба им се отпускат не само парични възнаграждения,

³³ Видими например в надписите от Долна Мизия IOSPE I² 4; IScM I 67-68.

³⁴ S. De Laet, *Portorium: étude sur l'organisation douanière chez les Romains, surtout à l'époque du Haut-Empire*. Bruges, De Tempel. 1949, p. 401.

³⁵ De Laet (1949), p. 415; F. Vittinghoff. *Portorium*. Ziegler, K., und Gärtner, H. (hrsg.). *Paulys Realenzyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft*. XXII, 1, Stuttgart, Metzler, 1953, SS. 346 – 399; 393; M. R. Cimma, *Ricerche sulle società di publicani*. Milano, Giuffrè, 1981, p. 99 – 163; P. A. Brunt, *Roman Imperial Themes*. Oxford, Calderon, 1990, pp. 354 – 433.

³⁶ Giangriego Pessi (1988), pp. 37 – 40.

³⁷ Lo Cascio (2005), p. 153.

а и парцели обработваема земя, като по този начин ветераните се интегрират в класата на дребните и средни земеделци³⁸. Премахва се забраната за военните да се обединяват в асоциации и да се занимават с търговия³⁹, като по този начин се отваря път за активно упражняване на стопанска дейност. Така някои военни лагери се превръщат на практика във „ферми“, което допринася за личния интерес на войниците да бранят границите⁴⁰. Не на последно място, от огромно значение за оформянето на новата класа от заможни военни и ветерани е и премахването на забраната за сключване на брак по време на службата в армията⁴¹. По този начин войниците получават правото да имат законни съпруги и деца още преди оттеглянето от армията, като при евентуална смърт по време на служба имуществото им може да се наследи от тези законни наследници.

Що се отнася до цивилните дребни и средни земеделци, правят се опити да се облекчи финансовият натиск и върху тях. Независимо от общото увеличение на данъчната тежест, конфискуването на обширни терени и превръщането им в императорска собственост дават възможност обработваеми парцели да се отдават под аренда пряко, без да се прибегва до посредничеството на богатите поземлени собственици⁴². Тази променена динамика е в интерес както на земеделците, които произвеждат по-голям излишък, така и на хазната, която облага този излишък и събира дължимите суми в своя полза. Не на последно място, тази нова конфигурация до голяма степен изключва представителите на местните елити и допринася за централизацията на императорската власт.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Наблюденията, предложени дотук, могат да се обобщят по следния начин:

1. Военната несигурност и демографският срив през 60-те и 70-те години на II в. сл.Хр. предизвикват комплексна политическа, социална и финансова криза, която нанася много сериозни щети върху фиска.

³⁸ Giangriego Pessi (1988), p. 37 – 38; Lo Cascio (2005), p. 153.

³⁹ R. MacMullen. *Soldier and civilian in the later Roman Empire*. Cambridge, HUP, 1963, p. 109.

⁴⁰ Giangriego Pessi (1988), p. 38; Lo Cascio (2005), p. 152.

⁴¹ Herod. III, 8, 4-5; S. E. Phang. *The Marriage of Roman Soldiers (13 B.C.–A.D. 235): Law and Family in the Imperial Army*. Leiden, Brill, 2001, pp. 13 – 19.

⁴² Lo Cascio (2005), pp. 150 – 152.

2. След възкачването си на трона Септимий Север е принуден да се съсредоточи на първо място върху възстановяването на финансовото равновесие, за да може да противостои на военната заплаха по границите на империята.

3. Мерките, които предприема, са в три насоки:

- a. Засилване на централизирания контрол на императорската администрация върху публичните финанси и превръщане на императора и личното му имущество в основен стопански фактор. Данъчната система преминава под пряк държавен контрол.
- b. Неравномерно увеличаване на данъчната тежест. Засилва се натискът върху заможните представители на елита, върху които се превърля задължението да финансират различни големи проекти, като едновременно с това се ограничават приходите им. Натискът върху дребните и средни земеделци, от друга страна, се компенсира от облекчения, стимулиращи производството и стопанската инициатива.
- c. Дългосрочни социални реформи, които имат за цел оформянето на нова средна класа от заможни ветерани, ангажирани в производството и търговията. Заражда се тенденция към изравняване на статуса на жителите на империята, която ще кулминира в Едикта на Каракала от 212 г. сл.Хр.

ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ

Arangio Ruiz, V. *Storia del diritto romano*. Napoli, Jovene, 1957.

Birley, A. R. *Septimius Severus: The African Emperor*. 2nd ed. London, Routledge, 1999.

Brunt, P. A. *Roman Imperial Themes*. Oxford, Calderon, 1990.

Campbell, B. The Severan Dynasty. Bowman, A., and Cameron, A., and Garnsey, P. (ed.). *The Cambridge ancient history. The Crisis of Empire AD 193-337. The Cambridge Ancient History. V. 12*. Cambridge, CUP, 2005, pp. 1 – 28.

Cimma, M. R. *Ricerche sulle società di publicani*. Milano, Giuffrè, 1981.

Cooley, A. A. *The Cambridge Manual of Latin Epigraphy*. Cambridge, CUP, 2012.

De Laet, S. *Portorium: étude sur l'organisation douanière chez les Romains, surtout à l'époque du Haut-Empire*. Bruges, De Tempel, 1949.

Develin, R. The Army Pay Rises under Severus and Caracalla, and the Question of *Annona militaris*, *Latomus* 30, 3 (1971), pp. 687 – 695.

Gaudemet, J. *Institutions de l'Antiquité*. Paris, Sirey, 1967.

Giangriego Pessi, M. V. *Situazione economico-sociale e politica finanziaria sotto i Severi*. Napoli, Edizioni Scientifiche Italiane, 1988.

Kienast, D. *Römische Kaisertabelle: Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*. Darmstadt, WBG, 2004.

Lo Cascio, E. Fra equilibrio e crisi. A. Schiavone (a c. di). *Storia di Roma*. 2. 2. *L'impero mediterraneo. I principi e il mondo*. Torino, Einaudi, 1991, pp. 701 – 731.

Lo Cascio, E. *Il 'princeps' e il suo impero: Studi di storia amministrativa e finanziaria romana*. Bari, Edipuglia, 2000.

Lo Cascio, E. The Age of the Severans. Bowman, A., and Cameron, A., and Garnsey, P. (ed.). *The Cambridge ancient history. The Crisis of Empire AD 193-337. The Cambridge Ancient History. V. 12*. Cambridge, CUP, 2005, pp. 137 – 156.

MacMullen, R. *Soldier and civilian in the later Roman Empire*. Cambridge, HUP, 1963.

Palazzolo, N. *Potere imperiale ed organi giurisdizionali nel 2. secolo d.C. L'efficacia processuale dei rescritti imperiali da Adriano ai Severi*. Milano, Giuffrè, 1974.

Pflaum, H.-G. *Abrégé des procurateurs équestres*. Paris, De Boccard, 1974.

Phang, S. E. *The Marriage of Roman Soldiers (13 B.C.–A.D. 235): Law and Family in the Imperial Army*. Leiden, Brill, 2001.

Vittinghoff, F. Portorium. Ziegler, K., und Gärtner, H. (hrsg.). *Paulys Realenzyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft. XXII, 1*, Stuttgart, Metzler, 1953, SS. 346 – 399.